

UYGARLIĞIN MİHENK TAŞLARI KENTLER

İnsanlığın göçebelikten yerleşik yaşama geçmesi bir anlamda uygarlığın başlangıcı olarak kabul edilir. Öyle ki bu anlayışın izlerini dilimizde bile bulabiliriz. "Uygar" sözcüğü yerleşik bir toplum hayatı süren Uygurlardan türetilmiştir. Aynı şekilde "medeni" sözcüğünün kökeni de Medine kentidir. Benzer biçimde Batı dillerinde uygar anlamına gelen "civil" sözcüğü, "civis" (kent) ve bundan türetilen "civitas"dan gelir.

İlk kentlerin ortaya çıkışına tanık olmak için Neolitik çağa geri dönmemiz gerek. Gordon Childe'a göre toplumsal yaşamı dönüştüren bir Neolitik devrimden söz etmek mümkün. Tarıma geçişle birlikte toprağa bağlı yaşam sürmeye başlayan insanlar, göçebelere farklı olarak, belirli bölgelerde yaşamayı seçmişlerdi.

Ön Asya'daki Neolitik toplumlar MÖ 4000'li yıllardan sonra madenleri tanımaya başlamışlardı. Bronzun kullanılmaya başlaması, uzmanlaşma gerektiren bir üretimin ve örgütlenmiş

bir ticaretin varlığının göstergesi olarak düşünülebilir. Sözgelimi bronz bir balta yapabilmek için, maden cevherlerinin yerini saptamak amacıyla jeoloji, madenleri arıtmak için kimya, ayrıca diğer teknik süreçleri bilmek gereklidir. Bronz araçlar üretebilmek için tarımdan ayrılarak, yalnızca bu işle uğraşan madenci, taşımacı, damıtımcı gibi insanların ortaya çıkması gerekir. Bu da elbette toplumda uzmanlaşma ve meslek gruplarının ortaya çıkması demektir. MÖ 3000'li yıllara gelindiğinde arkeologların Mısır, Mezopotamya

ve İndus Vadisi için çizdikleri resim, örgütlenme açısından basit çiftçilerden oluşan küçük toplumlar değil, çeşitli meslek ve sınıfları içeren devletlerdir. Krallar, yazıcılar, memurlar, uzman zanaatkarlar, askerler ve çeşitli iş kollarında çalışan işçiler artık toplumun birer parçasıdır ve bunlar artık besin üretiminden uzaklaşmıştır. Kalıcı yapılar olarak da kulübe ve çiftlik evleri yerine, saraylar, tapınaklar dikat çeker. Kendine yeterli, besin üretiminden uzmanlaşmış mal ve hizmet üretimine, dış ticarete dayalı bir eko-

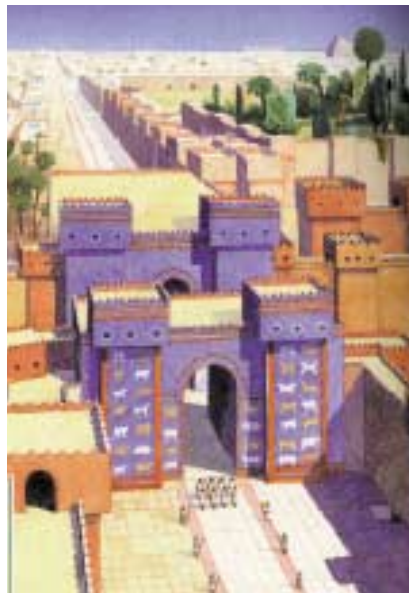
nomiye yaslanan bu toplumlarda nüfus artışı yaşanmıştır; Childe'in deyişyle ikinci devrim olan "kentsel devrim" gerçekleşmiştir. Böylece Mezopotamya ve Mısır'da dünyanın en eski kentleri ortaya çıkmıştır.

Uygarlığın kavşak noktalarından biri olan Anadolu da kentleşmenin kalbindedir. Anadolu'nun, özellikle Kalkolitik çağda (MÖ 5000-3000) oldukça tenha olan orta ve batı kısmının nüfusunun, Tunç çağında birdenbire çok artması, kuzeydeki bozkırlardan kaynaklandığı sanılan bir göç dalgasının bu dönemde Anadolu'ya gelmesiyle açıklanır. Bu nüfus artışının doğal, toplumsal ve ekonomik yapıya önemli etkileri olmuştur. Daha önceleri orman ve otlak olan birçok alan tarıma açılmış, büyük hayvan sürüleri de geri kalan bitki örtüsünü hızla yok etmeye başlamıştı. Bu nedenle Anadolu büyük bir toprak aşınması sürecine girdi. Bu dönemde Anadolu'yu kuşatan coğrafi bölgeler arasında ekonomik ve toplumsal açıdan büyük farklılıklar vardı. Bu durum farklı kültür bölgelerinin oluşmasına yol açtı. Güneyde kentleşme sürecini tamamlamış ve devletleşme aşamasına gelmiş topluluklar, kuzeydeyse göçebe çobanlık yapan, ama satın alma gücü yüksek olan bozkır toplulukları yaşıyordu. Tunç çağının başlarında Anadolu kentlerinin büyüklüğü bölgelere göre çok değişir. Güneydoğuda nüfusu on bini aşan kentlere karşılık, batıda kentin bütün özelliklerini taşıyan, ama birkaç yüz kişi barındıran yerleşimler de vardır. İlk sulama kanallarının açılması da yine bu döneme rastlar. Tıpkı surlar gibi su kanallarının yapımı da örgütlenmiş bir iş gücü gerektirir. Bu nedenle bu yapılar sadece ekonomik gelişmeye katkı sağlamamış, toplumsal örgütlenme açısından da önemli sonuçlar vermişti.

Ekonomi ve ticaret, kentlerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde her zaman önemli bir yer tutmuştu. Tarih boyunca Asurluların ya da Fenikelilerin ticaret kolonisi olarak kurduğu pek çok yerleşim yerinin sonradan gelişmiş kentlere dönüştüğünü görürüz. Sözelimi bugün Kültepe'de bulunan Kaniş karumu (ticaret merkezi) Asur ticaret kolonilerinden biri olarak kurulmuştu. Aynı şekilde Fenikelilerin kurduğu Kartaca ve İberyadaki kent-

ler de bunlardandır.

Kentleşmeyle birlikte en geniş anlamıyla örgütlü kol emekçiliği, sözel ya da entellektüel faaliyetlerle uğraşan bir toplumsal kesim (rahipler, yazıcılar, tüccarlar) ortaya çıkmıştır. İnsan gruplarının yerleşik düzende bir araya gelme eğilimleri zemininde kent tamamen insana koşullu bir çekirdek, yapay bir doğadır. Tıpkı günümüzde olduğu gibi antik çağda da, serekle olduğu kadar yoğun kentleşme ağlarına, yüksek derecede kentleşmiş alanların yanısıra düşük yoğunluklu meskûn bölgelere de rastlamak olasıydı. Eski çağda kent dendiğinde akla gelen ilk şeylerden biri kenti çevreleyen surlardır kuşkusuz. Ne var ki, bir yerleşim merkezinin kent olması için ille de surlarla çevrili olması gerekmediği gibi, her surla çevrili yerleşim de kent olmayabilir. Sözelimi, pek çok eski Mısır kentinde ya da Yukarı İmparatorluk döneminin Roma kentlerinde sur yoktu. Aynı biçimde yerleşim merkezinin boyutları da her zaman önemli değildir. Neolitik döneme ait yerleşim yerleri yüzlerce metre kareyi kapsıyordu; ama yine de bunlara kent demek tam anlamıyla doğru olmaz. Öte yandan Ortadoğu'da bulunan birçok demir çağı yerleşimi, boyut-

Babil kentindeki İştâr kapısı.

Sümer kentlerinin en önemli öğelerinden biri ziggurattı.

larına bakılmaksızın kent olarak kabul edilebilirler. Öyleyse bir yerleşim yerinden kent olarak söz edebilmek için yapısal değil, sosyolojik bir tanıma gereksinim duyuyoruz. Kent, insanların birbiriyle buluştukları, malların değiş tokuş edildiği ve fikirlerin yayıldığı bir merkezdir. Kentte farklı faaliyet türleri bir araya gelir ve her bir unsurunun birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu dışı açık bir sistem vücut bulur. Bu bakımdan kent, kendine özgü özellikleri bulunan ve belli bir mekanda yoğunlaşmış yerleşim sistemidir. Bu yerleşim sisteminde karmaşık toplum yapısının birey ya da aile düzeyinde çözülemeyecek sorunlarının üstesinden gelinmesine olanak sağlanır. Yerine getirdiği işlevlerin sayısı ve karmaşıklığıdır kenti köyden ayıran. Bu anlamda birçok tarihçi kentsel gerçekliği toplumsal yapıya dayandırarak anlamaya çalışırken, kazıbilimciler arkeolojik araştırmalar sonucunda kentin morfolojik (biçimsel) analizini yapmaya yönelmişlerdir. Bunun sonucu olarak, Yunan ve Roma kentlerinin anıtsallığı karşısında hayranlığa kapılan kentbilimciler, eski çağ kentlerine aynı ilgiyi yakın zamana dek göstermemişlerdi. Bir agoranın ya da forumun, düzenli kamu yapılarının, bir yol şebekesi üzerindeki binaların yer aldığı klasik dönem sitelerinin yanında, eski doğu kentlerinin karmaşık yapısı bunların aşırı büyümüş köyler olduğunu düşündürmüştü ilk başlarda. Kent planı, o kentin tarihinin de bir ifadesidir aynı zamanda. Plan temelinde o kentin ilerle-

Eski Yunan kentlerinde Akropol kentin en yüksek noktasında bulunurdu. Eski Yunan'da olduğu gibi Roma'da da kentler Akropol merkez olacak şekilde kurulurdu.

diği ya da gerilediği, sürekli unsurları ve değişime uğrayan özellikleri saptanabilir. Ancak arkeoloji bilimi, gelişimi yansıtan planlara çok ender olarak sahiptir. Bugüne dek hiçbir ilkçağ kentinde üç yüz yıldan daha öteye giden ardışık kent planına sahip değiliz.

Eski Yunan ve Roma'da Kent

Kent yaşamı eski Yunan ve Roma döneminden çok daha önceleri ortaya çıkmış olmasına karşın, asıl anlamını bu dönemde kazanmış gibidir. Bunun nedeni eski Yunan ve Roma dünyasında kentlerin öneminin ısrarla vurgulanması ve uygarlıkla aynı anlamda düşünülmesidir. Thukydides, kent yaşamını yerleşiklik, güvenlik ve refahla eşdeğer olarak kabul etmekteydi. Yazar, erken dönem Yunanistan'ının yerleşmiş, tehlikeli ve yoksulluğun vurduğu zamanlarını betimlediği Peloponnes Savaşları Tarihi'nin giriş bölümünde, işgal tehlikesinin, büyük kentler kuramamış ve temel kaynaklardan yoksun bir geçici nüfusun oluşumundan kaynaklandığını ileri sürer. Bunun yanı sıra kent, Greko-Romen yaşam biçiminin tüm Akdeniz çevresinde, Avrupa ve Ortadoğu'da yaygınlaşmasının aracı oldu. Bir kenti tanımlayan ölçütler Yunanlıların ve Romalıların gözünde farklıydı. Yunanlılara göre "polis", tanım gerektirmemekteydi. Kent esas olarak, ortak siyasal, dinsel ve toplumsal gelenekleri paylaşan yurttaşlar topluluğuydu. Alceus, bir kenti oluşturan şeyin çatısı iyi örtülmüş evler, iyi yapılmış duvarlar, rıhtımlar ve limanlar değil, kendi olanaklarından yararlanmayı bilen insanlar olduğunu söylemişti. Arkaik ve klasik dönem Yunanlılarına gö-

re kent bir topluluktan ve onun fiziksel özellikleri (iyi yapılmış evler, duvarlar, rıhtımlar ve diğer yapılar) ikincil öneme sahipti. Yunanlılar için esas olarak polis sözcüğü, halk anlamına gelse de kentler büyüdükçe özellikle Hellenistik krallar ve Romalı ardıllarının yönetiminde zarif kamu yapıları, gösterişli evler ve etkileyici kamusal donanımlar kent yaşamının simgesi haline geldiler.

Yunan ve Roma dünyasında kent değişik işlevleri yerine getirmekteydi ve bu işlevler kentin fiziksel ve mimari gelişimini etkilemekteydi. Roma barışı denilen Pax Romana'nın gerçekleşmesine dek savunma gereksinimi en önemli gereksinim olarak kaldı. Kentler, alanın doğal savunma nitelikleri göz önünde bulundurularak konumlandırıldılar. Akropolis ve onun Roma eşdeğeri arx, hem kentin bağımsızlık simgesi hem de kent surlarının gelişmesinden sonra bile kentte yaşayanlar için bir son sığınma yeri olarak kaldı.

Kentin siyasal, ekonomik, toplumsal ve dinsel işlevleri oradaki kamu yapılarına ve bunların kent çevresi içerisindeki konumlarına yansımıştır. Kentin siyasal ve yönetsel rolüne en çok agora ve forum tanıklık eder. Bunlar Yunan ve Roma kentinin kalbiydi ve kentin geri kalan kısımlarına sokak ağı

Ben Hur filminden alınan bu sahnede Roma kenti canlandırılmış.

ile bağlanmışlardı. Akropolis gibi, forum ve agora da bir kentin yönetsel ve siyasal bağımsızlığının bir göstergesiydi. Agora-forum'un ikinci işlevi kentin toplumsal merkezi olmasıydı. Eğlenceler, yarışmalar ve diğer eğlence etkinlikleri bu amaçla daha özelleşmiş yapılar geliştirilinceye kadar agora ya da forum alanında sürdürülürdü.

Eskiçağ kentini oluşturan öğelerin belirli bir düzen içinde bir araya getirilmesi kent plancılarının işiydi. Kentler ve kentsel yapılar hakkında bulunan birçok şeye karşın bilinen ilk kent plancısı MÖ beşinci yüzyılda yaşayan Miletos'lu Hippodemos'tur. Bu elbette kentsel planlamayı Hippodemos buldu anlamına gelmiyor. Ondan önce de ideal kentin niteliğiyle ilgilenen filozoflar, böyle bir kentin biçimi üzerine de düşünmüşlerdi. Sözgelimi Platon, tapınakların kentin ve merkezinin saflığını korumak için koruyucu bir çember oluşturacak biçimde agora çevresinde daire biçiminde konumlandırılmasını önermişti. Kamu görevlilerinin evleri ve mahkemeler de, her ikisi de kutsal olduklarından tapınaklarla yakın ilişki içerisinde konumlandırılmalıydılar. Savunma konusunda Platon, kent surlarının yapımına hem sağlık nedeniyle, hem de yurttaşların bunlara fazla güvenecekleri gerekçesiyle karşı çıkar. Eğer yurttaşlar sur yapımını yine de isterlerse, kentle bütünlük sağlayacak bir biçimde yapılmasını ister. Evlerin kent surları gibi işlev göreceği biçimde yapılmaları gerektiğini savunur. Evler düzenli bir biçimde yapılmalı ve hepsi sokağa bakmalıdır. Böyle bir düzenlemenin nedeni, sadece korunmanın sağlanması değil, genel etkinin de estetik olarak hoş gidecek olmasıdır. Aristoteles'in ideal kentiyile ilgili anlatımı Platon'ununkinden farklılıklar gösterir.

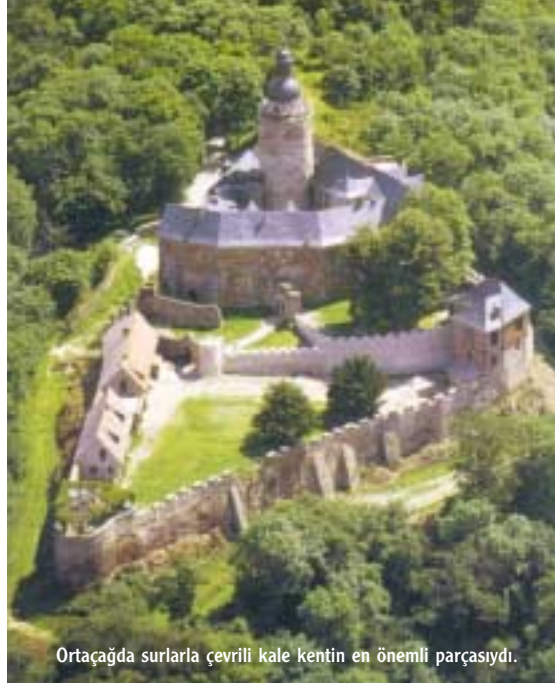
Aristoteles, kent duvarları konusunda Platon'a katılmaz, bu surların savaşta olduğu kadar barışta da işe yarayabileceğini savunur.

Kent planlamadan söz ederken Yunan ve Roma dünyasının yaygın bir özelliği olan "Hippodamus tarzı" ızgara planlı kentlerin düşünülmesi alışılmalıdır. Ancak kent planlama bundan daha fazlasını içerir. Kent planlayıcısının genel amacı, yaşayanların maddi olarak iyiliğini sağlayarak ve estetik açıdan hoş giden bir kentsel çevre yaratarak, kent yaşamının koşullarını iyileştirmek ve geliştirmektir. Yaygın biçimde kullanılmasına karşın, düzenli kent planlamaya karşı çıkanlar da yok değildi. Zaman zaman biçimsel olarak düzenlenmemiş "eski" kentler tercih edilmekteydi. Izgara tarzı planlama işlevseldi ama bunun yeknesaklık ve tekrar tehlikesi vardı. Bu tarz, yeni bir kenti planlamanın basit bir yoluyla fakat kimi zaman arazi koşullarına hiç de uygun değildi. Eğimli arazi üzerinde uygulanması her zaman uygun ya da başarılı olmuyordu.

Roma kentleri kendi tarzlarını geliştirmiş olsalar da Yunan kentlerinin devamı gibi görünüyordular. Romalılar, başta Efes, Miletos, ve Bergama olmak üzere Helenistik dönemin büyük kentlerini kendi şehircilik anlayışlarıyla yeniden kurdular. Kentlerin bu yeni görüntüsünde ilk göze çarpan, sütunlu caddelerdir. Efes'te limandan, Hierapolis, Perge ve Side'de şehrin ana kapısından başlayarak kentin merkezine dek uzanırdı bu sütunlu caddeler. Bu sütunlu galerilerin arkasında evler ve dükkanlar bulunurdu. Sütunlu caddelerin başladığı, yön değiştirdiği ya da başka bir caddeyle kesiştiği yerlerde, zafer kazanmış komutanları ya da imparatorları onurlandırmak için taklar kurulurdu. Roma döneminde birçok kent surların dışına taşmış, kentlerin giriş kapıları içeride kalarak adeta birer anıta dönüşmüştür.

Roma kentinin ana meydanı ve pazarı forumdur. Bunlar yapı olarak Yunan agorasına benzer. Agoraların üç yanı "stoa" denen bir yapıyla çevrilirken açıkta kalan dördüncü yana Romalılar sütunlu bir galeri daha ek-

mişlerdi. İçinde dükkanların ve mahkemelerin de bulunduğu bazilika da Roma forumunun ayrılmaz bir parçası ve doğrudan doğruya Roma mimarisine özgü bir yapıdır. Bir orta mekan ve sütunlarla bölünmüş çeşitli yan mekanlardan oluşan Roma bazilikasının planı kabaca Hıristiyan bazilikasına benzerse de işlev olarak aralarında benzerlik yoktur. Roma bazilikası kent halkının hayatında öyle önemli bir merkezdi, ki çok geçmeden forum da bazilikanın ön avlusuna dönüştü.

Ortaçağda surlarla çevrili kale kentin en önemli parçasıydı.

Ortaçağda Kent

Kentlerin fiziksel özelliklerinin belirlenmesi aslında birçok bakımdan başka koşullara bağlıdır. Savunma gereksinimi de bu koşullardan biri. Bu anlamda birçok kentin bir koruma duvarıyla çevrilmesi doğal karşılanabilir. Öte yandan korunma gereksiniminin doğurduğu kentlerden de söz edebiliriz ki bu da aslında ortaçağ kentlerinin temel biçimini gösterir bize. Kalın surlara sahip bir kale, yerleşimin merkezini oluştururdu. Kalenin içinde bulunan askeri birimler, soylular ve idareci sınıf, din adamları, esnaf bu kalenin içinde yer alan kentte yaşardı. Hem kale hem de kent anlamına gelen "burg" sözcüğünün açıkça ortaya koyduğu bir kentleşme biçimidir bu. Kale-kentler aslında Avrupa'daki feodal sistemin de bir sonucuydu. Soylu derebeyi, kalenin içinde köylüler için korunaklı yerler, mallarını alıp satabilecekleri gü-

venli pazarlar sağlamaktan da sorumluydu aynı zamanda. Kentte doğmuş ve kentte yaşayan bir sınıf olan tüccar sınıfına, kentli anlamına gelen burjuva sözcüğünün yakıştırılması da boşuna değildir. Nitekim üretim biçimlerinin değişmeye başlaması kentlerin yapısını da değiştirecekti. Ortaçağın başlarında Ortadoğu kentleri, sonlarına doğru da Avrupa kentleri ticaretteki gelişmeye koşut bir gelişme gösterdiler. Bu dönemde Avrupa'daki yerleşmeler kralların verdiği bir beratla kent konumu ka-

zaniyor, ancak bundan sonra kentlere tanınan ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı. Doğuda İslam'ı benimsemiş ülkelerin kervan yollarına hakim olması, bu yollar üzerindeki kentlerin gelişmesi sonucunu doğurdu. Haçlı seferlerinden sonra Akdeniz'de ticareti ele geçiren kent devletleri, biriktirdikleri zenginlikle hem Rönesans'ın, hem de kapitalist üretim tarzının başlamasına neden oldular. Bunlar arasında Venedik, Ceno-Floransa, Ancona gibi kentler vardı. Kuzey Avrupa'da bulunan bazı kentler de Hansa birliği gibi ticarete dayanan bir işbirliğine yönelmişlerdi.

Biçimi ne olursa olsun Neolitik çağdan sanayi devrimine dek kentlerin ortak temel özellikleri aynıydı. Tarımsal üretim sonucu doğmuştu kentler. İnsanlar savunma amaçlı olarak bir arada yaşıyorlardı ve ticaret yoluyla da kentler geliyordu. Dönemin koşullarına ve kentin yer aldığı coğrafi konumların durumuna göre kentlerin yapısı değişiyorsa da temel özellikleri üç aşağı beş yukarı aynı kalıyordu. Bu durum sanayi devrimiyle değişti. Sanayi devrimi kentlere yeni bir üretim biçimi sunuyordu. Bu yeni üretim biçimi, bütün dünyayı değiştirecekti. Günümüzün modern kentleri, sanayi devriminin ardından kentlerde yaşanan değişimin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Gökhan Tok

Kaynaklar

- Aktüre, S., Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997
Huot, Thalman, Valbelle, Kentlerin Doğuşu, İmge Yayınları, Çev: Bektaş Girgin, 2000
Maisels, C. K., Uygarlığın Doğuşu, İmge Yayınları, Çev: Aeddin Şenel, 1999
Owens, E. J., Yunan ve Roma Dünyasında Kent, Homer Kitabevi, Çev: Cana Bilsel, 2000
Wycheley, R. E., Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Çev: Nur Nirven, Nezih Başgelen, 1993